

SOSYOLOJIDE YÖNTEM¹

NURETTİN ŞAZI KÖSEMİHAL

GİRİŞ

SOSYOLOJİNİN DOĞUŞU, GELİŞMESİ, BUGÜNKÜ DURUMU

Toplumlar da tıpkı bireyler gibi tarihin karanlıklarına gömülen en eski çağlardanberi hastalanırlar, büyük sıkıntılara, bunalımlara uğrarlar. Her çağda da bu toplumsal derdleri sağduyularına, sezgilerine dayanarak kocakarı ilâçları türünden bir takım pratik tedbirlerle önlemeğe, geçiştirmeğe çalışan büyücü, peygamber, bilge, kahraman, filozof, devlet adamı gibi tiplerden birinin belirlediğini görürüz. Onbinlerce yıldanberi toplumların derdine çare bulmağa çalışan bu öğütler, tedbirler pratik toplum-bilimin hazinesini meydana getirir.

Şunu da belirtelim ki böyle pratik bilgiden yararlanma yalnız toplum-la ilgili olaylar alanında kalmaz. İnsanlık binyıllar boyunca her alanda bu türlü pratik bilgilerden yararlanmıştı. Zaten o zamanlar elinde başka bir şey de yoktu ki...

Bilim denen yöntemli (metod), sistemli bilgi, insanlık tarihine göre çok yenidir. Bundan 2500 yıl kadar önce eski Yunan elinde doğmuştur. Ama ne yazık ki daha emekleme döneminde Ortaçağın öbür dünyayı ül-küleştiren dünya görüşü yüzünden bin yıldan fazla bir zaman durakla-mak zorunda kalmış; ancak Rönesansla yeniden toparlanmak, Yunanlı-ların bıraktığı noktadan yeniden hızla gelişmek olanağını (imkân) bulmuş-tur.

Daha Yunanlılar zamanında bilimsel bir değer kazanan pratik geo-metri ve matematikten sonra; 16. yüzyılda Astroloji yerini Astronomiye bırakmış; 17. yüzyılda pratik fizik, bilimsel fiziğe; 18. yüzyılda Alkimi (Simya) Kimyaya çevrilmiş; 19. yüzyılda da Biyoloji, Sosyoloji, Psikoloji, bilimsel yolu tutmuşlardır.

1) Yakında çıkacak "Sosyolojide Yöntem" adlı kitaptan Dergimizin bu sayısına giriş ve Birinci bölümden bir kısım alınmıştır.

Bu bakımdan insan düşüncesini: a) Bilimden önceki pratik bilgi çağı, b) Bilim çağı diye iki büyük bölüme ayırmak mümkündür. Birincisinin onbinlerce yıllık bir geçmişi olduğu halde; ikincisinin, Yunan elindeki emekleme dönemini hesaba katmazsak en eskisinin bile ancak birkaç yüzyıllık hayatı vardır. Hele biyoloji, sosyoloji, psikoloji gibi yeni bilimlerin hayatı yüzelli yılı bile bulmaz.

Görülüyor ki sosyoloji bütün dünya için yeni bir bilimdir. 1789 burjuva devriminden sonra büyük bunalım (crise) lar içinde kıvranan, bir türlü dengesini bulamayan Fransa'da bundan yüzyirmi yıl kadar önce — 1830 ile 1850 yılları arasında— Auguste Comte ile Le Play'nin elinde doğmuştur.

Denebilir ki toplumlar yüzyıllar boyunca birçok sıkıntılar, bunalımlar, devrimler geçirmiştir, neden acaba sosyoloji daha o zamanlar doğmamış da, ancak 19. yüzyılda ışığa kavuşabilmiş? Sosyoloji biliminin doğması için gereken koşullar ancak 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşebilmiştir de... ondan.

Bu çeşitli koşulların en önemlilerinden yalnız ikisine işaret etmekle yetinelim. Bunlardan biri toplum olaylarının diğer doğa (tabiat) olayları gibi bir düzene, bir gerekliliğe (determinisme) bağlanabileceği fikrinin ancak o sıralarda zihinlerde yer etmeğe başlaması; biri de bilimler düzeninde en son mertebede bulunan sosyolojiden önceki bilimin, yani biyolojinin o sıralarda doğmuş olmasıdır.

Kısa gerek Comte'un gerek Le Play'nin hareket noktaları birdir. İki de hasta olan Fransız toplumuna ancak bilim yoluyla çare bulunabileceği noktasında birleşirler. Ancak bir fizikçi olan Auguste Comte bu bilimi fizik örneğine göre kurarken bir maden mühendisi olan Le Play jeoloji örneğine göre kurmuştur. Comte toplumları, zümreleri fizik olayları gibi biricinsten (homogène) bir takım varlıklar saydığından genellikleri dikkate almakta; Le Play ise birbirlerine endirgemesi mümkün olmayan ayrıcinsten (hétérogène) bir takım varlıklar saydığından özelliklere önem vermektedir.

Böylece 19. yüzyılın ilk yarısında Fransa'da birbirine taban tabana karşıt yöntemler kullanan iki sosyoloji doğdu. Comte sosyolojisi otuz yıllık bir aradan sonra 19. yüzyılın sonlarında Durkheim gibi bir devamcı buldu. Bilindiği gibi Durkheim, başta istatistik olmak üzere tarih, etnografya yöntemlerini kullanır. Le Play'nin "Science Sociale"i de Henri de Tourville, Demolins, Paul Descamps gibi sosyologlar tarafından geliştirildi. Bu okul da özellikle monografi yöntemine dayanır.

İşte 19. yüzyılın ilk yarısında Fransa'da doğan bu iki sosyoloji okulu biraz sonra, Avrupa toplumlarına, Amerika Birleşik Devletlerine, bütün dünyaya yayıldı. Bu arada elli-altmış yıllık bir gecikmeyle yirminci yüzyılın başlarında bizde de etkisini göstermeğe başladı.

Fransa'da doğan, bütün uygar dünyaya Avrupa'ya, Amerika'ya yayılan sosyoloji, birinci dünya savaşının sonlarına kadar ufak tefek değişikliklerle, her yerde aynı biçimde gelişti denebilir. Ama birinci dünya savaşından sonra sosyoloji Amerika Birleşik Devletlerinde salt pratik, deneysel (expérimental) bir yol tuttu, iki dünya savaşı arasında, da bu yolda hızla gelişti. Böylece Amerikan Sosyolojisi, Avrupa sosyolojisinden büsbütün farklı bir biçim aldı. Hele ikinci dünya savaşı sıralarında diğer bilginler gibi, sosyologların da savaş hazırlık kadrolarının bilimsel dallarında incelemelere girişmeleri, bu hızı büsbütün arttırdı. İkinci dünya savaşından sonra da, Amerikan Sosyolojisi artık kurucusu Fransa da dahil, kendini bütün uygar dünyaya kabul ettirdi.

Amerikan sosyolojisinde beliren bu değişikliğin, Amerikan toplumsal yapısında meydana gelen genel ve köklü değişikliklerin bir parçası olduğunu da hatırlatalım.

Gerçekten Amerikan toplumsal yapısı 20. yüzyılın ilk yarısında hızla gelişen büyük bir değişikliğe uğramıştır. Bu değişikliğin bir çok nedenleri vardır elbet. Ama öyle sanıyorum ki bu çeşitli nedenler arasında en önemlisi yüzyılımızın başlarında Amerikada belirmeğe yüz tutan, Avrupadakinden büsbütün farklı, yepyeni bir demokrasi anlayışıdır. Halk demokrasisi diyebileceğimiz bu demokrasi anlayışı, Amerikan endüstrisinden, ekonomisinden, üretim tekniklerinden, ticaretinden, kültür endüstrisinden tutun da düşüncesine doğa ve insan bilimlerine kadar her şeyini altüst etmiş kökünden değiştirmiştir². Onun için bu yeni demokrasi anlayışı üzerinde biraz duralım.

Bilindiği gibi halk egemenliği, eşitlik, insan hürlüğü temel ilkelerine dayanan demokrasi fikri Rönesanstan sonra gittikçe gelişerek 18. yüzyılın sonlarına doğru hukuklaşmış, özellikle 1789 Fransız burjuva devriminden sonra da hızla gerçekleşme yolunu tutmuştur. Ancak 19. yüzyıl

2) Nuretin Şazi Kösemihal: "Avrupa ve Amerikada Demokrasi ve Sosyoloji", Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, sayı 17-18, 1962-1963.

boyunca gelişen, gerçekleşen bu demokrasi, gerek Avrupada gerek Amerika Birleşik Devletlerinde; daha çok burjuva denen zengin, orta halli sınıfların haklarını korumuş, geniş halk yığınlarına da gerçek hayatta, politika alanındaki seçim eşitliği gibi bazı hakları tanıyabilmiştir. Ama 20. yüzyılın başlarında A.B.D.'lerinin demokrasi görüşü, Avrupa toplumlarının bu görüşünden hızla ayrılmağa başlamış, sadece zengin ve orta sınıfların değil, geniş halk yığınlarının da haklarını savunan bir yola girmiş; böylece A.B.D.'lerinde geniş halk yığınlarının maddî manevî her çeşit insan haklarını koruyan; yaşama tarzına kadar uzanan yani yemede içmede, giyim kuşamda, barınmada eşitliği sağlayan bir demokrasi görüşü yer almıştır.

Amerikada bilim anlayışı da, bu yeni demokrasi görüşüne ayak uydurarak, Avrupa bilim anlayışından gittikçe ayrılmağa, bambaşka bir yol tutmağa başlamıştır. Örneğin biraz önce söz konusu ettiğimiz yemede, içmede, giyim kuşamda, barınmada eşitlik; başka bir deyimle zengin fakirin aynı çorba, et, sebze, yemiş konservelerini yemesi; aynı tip sabunu, aynı tip traş makinesini kullanması; aynı standart elbiseyi, gömleği, boyunbağını, pabucu giymesi; evlerde aynı tip buz dolabını, elektrik süpürgesini, ısı tertibatını, mobilyayı, sokakta da aynı otomobili kullanması v.b. hep fizik, kimya, biyoloji gibi doğa bilimlerinin en yeni buluşlarının geniş halk yığınlarının hizmetine seferber edilmesi sayesinde mümkün olmuştur. Denebilir ki bu güne kadar hiç bir toplum fizik, kimya, biyoloji gibi doğa bilimlerinin buluşlarını —bu derece yararlı olarak— geniş halk yığınlarının günlük ihtiyaçlarına kullanmış değildir. Amerikalı da görülen bu her şeyi (bilimi bile) geniş halk yığınlarının yararına uygulama eğilimi, bu pratik görüş: hep 20. yüz yılda Amerikada, (Avrupada olduğu gibi sadece hukuk ve politika alanında kalmayan) geniş halk yığınlarının ekonomik hayatına, yaşayış tarzına kadar inen o yepyeni demokrasi görüşünden gelmektedir.

Amerikada fizik, kimya, biyoloji gibi doğa bilimlerinin verilerini geniş halk yığınlarına uygulama eğilimi, şu son otuz kırk yıl içinde psikoloji, sosyoloji gibi insan bilimleri alanında da kendini göstermekten geri kalmadı. 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Amerikalı bilginler de, Avrupalı bilginler gibi insanlığın evrim kanunları, toplumların kaderi türünden deney üstü bir takım sorunlarla uğraşmışlardır. Ama 20. yüz yılın başlarında Birleşik Devletlerde geniş halk yığınlarının yaşama tarzına kadar uzanan bir demokrasi anlayışı belirip de hızla gelişince, Amerikan doğa ve insan bilimleri de hızla Avrupa doğa ve insan bilimlerinden ayrılmağa, bambaşka bir yol tutmağa başladı. Bu kısa açıklamadan sonra

Amerikada çeşitli doğa ve insan bilimlerinin gelişimini bir yana bırakarak konumuz olan Amerikan sosyolojisine dönelim.

20. yüzyılın başlarında Amerikan Sosyolojisi Avrupa Sosyolojisinden nasıl ayrıldı? — A. B. Devletlerinde 19. yüz yılın son çeyreğinde Lester F. Ward (1841-1913), William Graham Sumner (1840-1910), Franklin Henry Giddings (1855-1931) ve Albion Woodbury Small (1854-1926) ile başlayan Sosyoloji hareketleri Birinci Dünya Savaşı sonlarına kadar Avrupa sosyolojisinin etkisi altında kalmıştır. Çünkü her vesileyle söylediğimiz gibi 19. yüz yılın sonlarında bu sosyologların yetiştikleri çağlarda Amerika Birleşik Devletleri henüz Avrupanın orta ve yüksek burjuva sınıfına dayanan demokrasiden sıyrılmış değildi. Ama 20. yüz yıl başlarında Amerika kolektif orijinalliğini gösterip de Avrupanın burjuva demokrasisi yerine, geniş yığınlara dayanan halk demokrasisi diyebileceğimiz yep yeni bir demokrasiye eğilince, sosyal yapının her alanında olduğu gibi doğa ve insan bilimleri alanında, dolayısıyla sosyolojide de bu yeni görüşe, bu yeni ülkeye uyacak yenilikler belirmeğe başladı.

Amerika ve Avrupa Sosyolojileri arasındaki ayrılıklar — Amerika ve Avrupa sosyolojileri arasındaki ayrılıkları şu noktalarda toplamak mümkündür.

a) Böyle bir demokrasi anlayışı içinde yetişen Amerikan sosyologları toplumsal hayatta çoğunluğun günlük hayatıyla ilgili binbir çeşit olay dururken, Avrupa sosyologları gibi burjuva sınıfının bugün için lüks sayılabilecek kuramsal sorunlarıyla uğraşamazdı. Onun için Avrupa sosyolojisi, 20. yüzyılda da, 19. yüzyıl burjuva sınıfı sorunlarını incelerken, kuramsal, *aristokratik bir yolda yürürken, Amerikan sosyolojisi halk sorunlarını* inceleyen tamamıyla pratik ve demokratik bir yola girmiştir.

b) Gerçi insan bilimleri alanında ilk incelemeleri Avrupalı bilginler yapmıştır ama bu incelemelerinde deneylemeden değil de daha çok gözlem (*observation*) den yararlanmışlardır. Onun için psikoloji sosyoloji bilimlerinde gözlem yöntemi Avrupalı bilginlerin bir buluşuysa, deneyleme (*experimentation*) yönteminin çeşitli teknikleri Amerikalı bilginlerin buluşudur. İleride bu konuyu uzun uzadıya ele alacağımız için, burada sadece işaret etmekle yetineceğiz.

c) Avrupa sosyolojisi daha çok milyonları barındıran çok geniş ve yaygın toplumlarla uğraşan bir *“makrososyoloji”* ise, Amerikan sosyolojisi dikkatini daha çok küçük zümreler üzerinde toplayan bir *mikrososyoloji* dir. Gerçekten fizik, kimya, biyoloji gibi doğa bilimlerinin kesin

deneyleme (expérimentation) yöntemini milyonları aşan geniş, yaygın toplumlara uygulamak olanaksız (imkânsız) dır, ama dört beş kişilik ya da daha büyükçe küçük zümrelere kolaylıkla uygulanabilir.

d) Avrupalı Amerikalı bilginler arasında beliren önemli farklardan biri de : Amerikalıların psikolojinin sosyolojinin günlük hayatımızdaki her çeşit, *insan ilişkilerinin açıklanmasına büyük yardım dokunabileceğine, bu yolla da insan ilişkilerinin düzenlenebileceğine inanmalarıdır.* Avrupalı bilginlerde bu inanç zayıftır. Gerçi bir çok Avrupalı sosyolog gibi Durkheim de: "Sosyolojinin pratik hayata yararı olmasaydı bir dakika bile üzerinde durmağa değmezdi" demiştir. Ama siz bakmayın onların bu sözlerine; olayları inceleyip de bunlar arasında değişmez bir takım ilişkiler arayacaklarına, insanları ya da ele aldıkları toplumları nasıl hayal ediyorlarsa, nasıl görmek istiyorlarsa; onları olayların incelenmesinden çıkarılmış birer sonuç gibi ileri sürmeğe kalkışmışlardır.

Bir Avrupa Üniversitesinde öğrencilerden biri, derste hocasından sosyolojinin ne işe yarayacağını sorar. Profesörün verdiği şu cevaba bakınız: "İlkin insan zihnini geliştirmeğe sonra da sosyoloji öğretmeni yetiştirmeğe..."³ İşte yakın zamanlara kadar Avrupalı bilginlerin, sosyologların çoğu, insan bilimleri hakkında böyle düşünmekteydi. Ama Amerika'da Birinci Dünya Savaşı sonlarında başlayan psikoloji ve sosyoloji alanındaki deneylemeli (expérimentale) araştırmaların hızla gelişmesi; şu son yıllarda özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra Avrupalıların bu düşüncelerini sarsmaya başlamıştır. Artık Avrupalı bilginler de eski düşüncelerinden sıyrılmağa, Amerikalı meslekdaşlarının verimli yolunda yürümeğe başlamışlardır.

Bir az önce belirttiğimiz gibi bugün Birleşik Devletlerde hiç bir insan ilişkisi yoktur ki gelenekci ampirik bilgiden sıyrılarak bilimin, bilimsel metodun aydınlatıcı ışığına girmemiş bulunsun. Bir fikir vermiş olmak için toplumsal hayatın binbir çeşit günlük ilişkilerinden gelişi güzel birini, örneğin ahcının satın alma iştihasını kabartmağa çalışan reklâmı ele alalım,

Amerikada reklâmcılık — Birinci Dünya Savaşından sonra Birleşik Devletlerde her çeşit endüstri hızla gelişip de piyasayı mala boğunca, bunları satmak bir mes'ele oldu. Ahcının satın alma iştihasını arttırmak için türlü çarelere başvuruldu. Her şeyden önce malı halkın isteğine, gönlüne göre hazırlamak gerekiyordu. Bunun için de endüstriciler, fabrika-

3) Roger Girod : Attitudes Collectives et Relations Humaine; Préface: Jean Piaget, sayfa VIII, 1953, Paris.

törler, tüccarlar, psikolog sosyolog gibi uzmanlara başvurdular, onların yardımını istediler.

Türlü soru teknikleriyle halkın isteklerini anlamaya çalışan araştırmacılar, uzun araştırmalardan sonra şu sonuca vardılar; halk çoğu zaman neyi sevdiğinin farkında değildir; ne istediğini de pek bilmez; bilse bile doğruyu söylemez.

Örneğin halkın verdiği cevaplara bakılırsa "Monthly Atlantic"ın Amerikada en çok okunan dergilerden biri olması gerekiyor. Bir de istatistiklere başvurunca bakıyorsunuz ki baskı sayısı en düşük dergilerden biri.

Gene: "Açık renk mi, tabii renk mi bira içersiniz?" sorusuna cevap verenleri üçte ikisi açık içeriz demiş. Aslında tabii renkli bira açık renkliden tam dokuz misli fazla satılmış.

"Renk Araştırma Enstitüsü" bir de şöyle bir deney yapmış: Kadın Derneklerinden birinde konferans salonuna girecekler için iki bekleme odası var. Biri modern, sade; biri de eski tarz eşya ile, ağır halılarla döşeli. Gelenler beklemek için ilkin modern odaya girmişler, bu odada yer kalmayınca ötekine geçmeğe başlamışlar... Konferanstan sonra bayanlara "odalardan hangisini beğeniyorsunuz?" sorusu sorulmuş. Uzun uzun düşündükten sonra yüzde 85'i eski tarz odayı beğendiklerini söylemiş.

Gene aynı Enstitü başka bir deneyinde: aynı çamaşır tozunu üç ayrı renkte paketlere dolduruyor. Paketlerden biri sarı, biri mavi, biri de mavi üzerine sarı çizgili... Bunlar ev hanımlarına dağıtılıyor. Üçünü de kullandıktan sonra hangisini daha iyi bulduklarını bildirmeleri rica ediliyor. Cevaplar gerçekten dikkate değer. Bayanların çoğu sarı kutudaki tozun çok kuvvetli olduğunu, çamaşırları parçaladığını, mavi kutudakinin çok kuvvetsiz olduğunu, çamaşırlarını kir içinde bıraktığını, mavi üzerine sarı çizgili kutudakinin de çok iyi, fevkalade olduğunu söylemişlerdir.

Başka bir örnek alalım: "Niçin dişlerinizi fırçalıyorsunuz?" sorusuna çoğunluk: "mikroplar diş çürütmesin diye..." cevabını vermiş. Oysa yapılan incelemeler dişlerin bu düşünceye en aykırı bir saatte fırçalandığını ortaya koymuştur. Gerçekten çoğunluk dişlerini günde yalnız bir kere, sabahları kahvaltıdan önce fırçalamakta... Yani sabah öğle akşam yemeklerinden diş aralarına biriken mikroplar, yapacağını yaptıktan sonra..

Bütün bu araştırmalar halkın bir şey satın alırken kafasını işletmediğini, ne istediğinin de farkında olmadığını ortaya koymaktadır. Böylece halkın aklından, düşüncesinden yararlanamayacağını anlayan bilin-

ler araştırmalarını derinleştirmek müşterinin, alıcının alt bilinç (sub-consient) ve bilinç dışı (inconsient) na inmek zorunda kaldılar.

Bilincimizi kaba bir sınıflamayla üç kata ayırmak mümkündür. Kendi kendini bilen kat (bilinç), kendi kendinden şöyle böyle bulanık bir biçimde haberi olan kat (altbilinç), kendi kendinden hiç haberi olmayan (bilinç dışı) en derin kat.

Bu arada bilinç (Şuur) teriminin dar ve geniş anlamları olduğunu hatırlatalım. Geniş anlamda bilinç yukarıda sözünü ettiğimiz üç katı da içine alır, dar anlamda bilinç de yalnız kendi kendini bilen katı bildirir.

İşte bir malı satın alma ya da almama sebeplerini altbilinç (sub-consient) de, bilindışı (inconsient) nda araştırılmasına, "Motivational Research"; kısaca ilk harfleri kullanılarak "M. R." denilmektedir. Bu yeni alanın kurucuları Ernest Dichter ile Louis Cheskin'dir. Dichter "Institute for Motivational Research" ın, Cheskin de "Color Research İnstitute" ün başkanıdır. Özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra ilâncılık şirketlerinde, derinliğine araştırma (Motivational Research) yolunda bir çok psikolog sosyolog çalışmaktadır. Sivrilenenler arasında Pierre Martineau, Burleigh Gardner, James Vicary gibi daha bir çok adlar saymak mümkündür.

Bu yolda çalışanlar müşterinin, satın alıcının ruhunun derinliklerindeki asıl kışkırtıcısı nedenleri güdü (Motivation) leri kavramak için türlü tekniklere, âletlere başvururlar. Örneğın Rorsharch'ın mürekkep lekesi testlerinden, türlü resim karikatür testlerinden, Szondi testlerinden tutun da İpnotizmaya kadar her türlü teknikten yararlanırlar; ayrıca alıcının, çeşitli biçimde çekici renklerde hazırlanmış süslü paketler karşısındaki heyecan deceresini anlamak için göz kırpmalarını gizli bir fotoğrafla tesbit eden âletlere kadar her türlü araca başvururlar.

Kıyası Birleşik Devletlerde řu son otuz kırk yıl içinde ilâncılık; psikoloji sosyoloji gibi insan bilimlerinin deneysel verilerine dayanan son derecede geniş bir endüstri halini almıştır. 1955 yılında Birleşik Devletlerde ilân için harcanan para 9 milyar doları aşmakta, adam başına yılda 58 dolar düşmektedir.

Denebilir ki Amerikada ilâncılık, alıcının kendisinin bile bilmediğı bilinç dışı isteklerini, eğilimlerini, korku, övünme, kendini beğenme gibi duygularını dikkate alan son derecede ince nazık bir uzmanlık halini almıştır.

İşte bu türlü incelemelere dayanan bir ilân örneği: “Beş kişiden dördü diş ağrısı çeker, çünkü macun kullanmaz” ya da “Nişanlanır ama evlenemez, çünkü macun kullanmaz, nefesi kokar.”

Kısaı Amerikan sosyal psikolojisinden, sosyolojisinden günlük hayatın çeşitli insan ilişkileriyle ilgili, daha buna benzer yüzlerce örnek vermek mümkündür. Gerçekten A.B.D. lerinde hiç bir insan ilişkisi yoktur ki bilimin, bilimsel yöntemin aydınlatıcı ışığına girmemiş olsun. Örneğin endüstri, ticaret alanında: satıcı, alıcı, işçi, ustabaşı, şef, müdür ilişkileri; orduda hükümet dairelerinde: ast-üst ilişkileri; okulda; öğretmen, öğrenci, aile ilişkileri, daha bunlar gibi sokakta, eğlence yerlerinde, mahkemelerde, hapishanelerde, suçlu çocuklar yurtlarında, tapınaklarda, spor alanlarında görülen binbir çeşit insan ilişkileri hep deneyleme (expérimentation) nin çeşitli teknikleriyle incelenme yoluna girmiştir.

Şimdiye kadar söylediklerimizi özetlersek diyebiliriz ki: Sosyoloji 1830-1850 yılları arasında, 1789 burjuva devriminden ötürü bir türlü denmesini bulamayan Fransada, Auguste Comte ile Le Play nin elinde doğmuş; 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa, Amerika ve bütün uygar dünyaya yayılmış; birinci dünya savaşının sonlarına kadar (1917) da ufak tefek değişiklikler dışında dünyanın her yerinde hemen hemen aynı yolda gelişmiş; ama birinci dünya savaşından sonra Amerikan sosyolojisi, fizik, kimya, biyoloji gibi doğa bilimlerinin kesin deneyleme (expérimentation) yöntemini küçük zümrelere uygulayarak kollektif orijinalliğini göstermiş; bu yolda da hızla gelişerek Avrupa sosyolojisinden büsbütün farklı bir biçim almış; hele ikinci dünya savaşı sırasında bu hız büsbütün artmış; savaştan sonra da bütün uygar dünyanın dikkatini üzerine toplamıştır. Böylece birinci ve ikinci dünya savaşları arasındaki 30 yıllık dönemde Sosyolojinin gelişiminde görüş ve yöntem bakımından bir ikilik başgöstermiştir. Ama ikinci dünya savaşından sonra Amerikan sosyolojisi, —sosyolojinin kurucusu Fransa da dahil— Avrupayı bütün uygar dünyayı sarmağa başladı. Artık Avrupalı sosyologlar da Amerikalı meslekdaşları gibi günlük hayatın çeşitli toplumsal olaylarını, insan ilişkilerini, deneyleme yönteminin kesin teknikleriyle inceleme yolunu tutmuştur. Bir yandan da birinci dünya savaşından beri kırk yaran çeşitli deneyleme teknikleriyle binbir çeşit toplumsal olay ve insan ilişkileri araştırmaları arasında bunalmış görünen Amerikan sosyologları, çok çeşitli teknik ve araştırmalarını sistemli olarak derleyip toparlamak, düzenlemek sınıflamak gereğini duymuşlar; bu amaçla da yarı deneysel yarı kurgusal (spéculatif) yöntemine dayanan hatta kurgusal (spéculatif) yanı, deneysel yanından daha ağır basan Avrupa sosyolojisine gittikçe artan bir ilgi göstermeğe başlamışlardır.

Görülüyor ki 1917 den beri Sosyolojinin gelişiminde beliren Avrupa Amerika sosyolojileri ikiliği, yeniden başlangıcındaki birliğe dönme yolunu tutmuştur. Bu ikiliğin çok kısa bir zamanda da büsbütün ortadan kalkacağını şimdiden kestirmek sanırım pek aşırı bir sav (iddia) olmayacaktır.

Bugün artık iyice anlaşılmıştır ki : deney ve kuram (théorie) terimleri birbirleriyle uzlaşması mümkün olmayan iki ayrı nesne değildir; tersine bunlar Sosyoloji içinde birbirini tamamlayan bir ve aynı bütünün iki ucudur. Kısası Avrupa ve Amerika sosyolojileri ne oranda birbirlerine yaklaşır, ne oranda birbirlerine yardım ederlerse o oranda Sosyolojiyi, Olumlu sosyolojiyi gerçek yörüngesine oturtmuş olacaklardır.

Bu açıklamadan sonra "Sosyolojide yöntem" adlı kitabımızın plânını çizmek de güç olmayacaktır.

İlkin çeşitli bilgiler arasında bilimsel bilginin evrim evreleri, tanımı, ayırıcı nitelikleri, sınıflandırmaları genel yöntemi gibi sorunlar üzerinde duracağız. Sonra Avrupa Sosyolojisiyle, Amerikan Sosyolojisinin başlangıçlarından günümüze kadar getirdikleri yöntemleri teknikleri ve bunlarla ilgili sorunları ele alacağız.

B ö l ü m I

BİLİM DÜŞÜNÜŞÜ UZUN BİR EVRİM SONUCU DOĞMUŞTUR

Sosyolojinin yüzyıldan fazla bir zamandanberi olumlu (positif) bir bilim olarak gelişmekte olduğunu söyledik. Bundan ötürü kitabımızın konusu olan "Sosyolojide Yöntem" e geçmeden önce, ilkin bilim düşünüşünün nasıl doğduğunu, nasıl geliştiğini iyice kavramak gerekir.

İnsanlık tarihine göre bilim düşünüşü çok yenidir. İlk ışıkları İ.Ö. 7. yüzyılda İonyada (Şimdiki İzmir çevresi) belirmiş, Atikkada gelişmiş, orta çağda binyıldan fazla bir zaman soysuzlaşmış, ancak Rönesanstan

sonra, yeniden doğarak hızla gelişmiş bugünkü açık seçik biçimini almıştır.

Hemen belirtelim: İ.Ö. 7. yüzyılda Hellas'ın İyonya bölgesinde beliren bilim düşüncüsü de öyle birden bire doğmuş değildir, uzun bir evrimin sonucu olarak insan kafasında yer almıştır. Bilimin evrimini başlangıcından bugüne kadar üç evreye ayırmak mümkündür.

1. *Evre.* — Gerçekten bilim düşüncesinin ilk izlerini Hellenlerden önceki uygarlıkların din, büyü inançlarında, pratik sanatlarla ilgili bilgilerinde — ki bu bilgiler de din ve büyü inançlarıyla karışmıştır — görmek mümkündür. Bu eski uygarlıklarda; törelere, âdetlere, masallara (Mythos) dayanan, gelenekle kuşaktan kuşağa geçen; doğa üstü, esrarlı bir takım varlıkların buyrukları saydıkları için de aslı esas araştırılmadan benimsenen din ve büyü inançlarına karışmış bir bilgi türü egemendi. İşte bilim düşüncesinin ilk izlerine; Kalde, Mısır v.b. gibi Hellenlerden önceki uygarlıklarda yaygın bulunan bu din, büyü, pratik bilgi karışımı düşüncede rastlamak mümkündür.

Bilindiği gibi bu eski uygarlıklarda din, büyü, pratik bilgi karışımı olan Astroloji, Alkimi, pratik geometri v.b. gibi bilgi dalları hep pratik zorunluluklardan doğmuşlardır. Örneğin ilk uluslararası ticareti kuran Kaldeliler denizlerde, çöllerde yollarını şaşırılmamak için yıldızlardan yönlerini belirlemeğe çalışırken gök üzerine pratik bir takım bilgiler edinmişlerdir. Ama bu bilgiler din inançlarıyla, özellikle o çağlarda, Arabistanda İslâmdan önce ki çağlarda da pek gözde olan yıldızlara tapma (sabaisme) diniyle sıkı bir ilişki halindeydi. O kadar ki yıldızlarla insanların kaderleri arasında sıkı bir ilişkinin bulunduğu bile inanmışlardı.

Gene bunun gibi pratik geometri eski Mısırdaki pratik zorunluluklardan doğmuştur. Her yıl Nil taşınca, herkesin toprağı birbirine karışıyor, bu yüzden de ailelerin toprak sınırlarını yeniden belirtmek gerekiyordu. Mısırdaki daha o zamanlar bu işin uzmanlarından meydana gelen büyük bir örgüt vardı. Nilin taşması, toprağı yılda bir kaç kere sürülebilir hale getirdiği için, ürün az emekle kolayca sağlanabilirdi Onun için bu iş Mısırdaki çok önemliydi. Bu örgüte bağlı uzmanlar da, kuşku yok, kare üçgen, dikdörtken v.b. biçiminde olan toprakların yüz ölçümünü bilirlerdi. Bu bilgileri de baştan aşağı ampirik, pratik bir takım temellere dayanıyordu⁴. Yalnız bu pratik bilgilerin, geometri biçimlerinin, matematik

4) Paul Descamps : N. Ş. Kösemihal çevirisi : Deneysel Sosyoloji, İkinci baskı 1965, sahife 23, 24.

sayıların da din, büyü inançlarıyla karışmış olduklarını, kutsal büyü bir anlam taşıdıklarını hatırlatalım. Hatta bugün, geometri biçimlerinin, matematik sayıların bu büyü esrarlı özelliklerini, bazı kimselerin üzerlerinde taşıdıkları muska denen okunmuş üflenmiş kâğıtlarda bir ortak alan (survivance) olarak, görmek hâlâ mümkündür.

İşte geleneğe otoriteye dayandığı için kılma dokunulmadan kuşaktan kuşağa, ustadan çırağa geçen din, büyü inançlarıyla karışmış bu pratik bilgi uygulanırken, bazı kimselerin gelenekle gelen bu pratikleri, görenekleri, kuralları, aşan bir takım yenilikler yaratmış olmaları, otoriteye, geleneğe beslenen sonsuz güveni sarsmış olabilir. Bunun sonucu olarak da insanda, kendine güven duygusunun gelişmemesi, doğanın sırrını bulma yeteneğinin, yaratıcı gücün uyanmaması, canlanmaması mümkün değildir.

Prometheus'un Jupiterden ateşi çalma masalı⁵ (mythos) da, öyle sayıyorum ki, insanoğlunun otoriteye, geleneğe dayanan bilgiden kurtuluşunun ilk simgesi (symbolique) anlatımıdır.

Görülüyor ki daha Helenlerden önceki uygarlıkların din, büyü inançlarına dayanan bilgilerinde; bugünkü bilimimizin temelli niteliklerinden sayılan "özgür inceleme" (examen libre) ilkesiyle gözlem ve deney yöntemlerinin bulanık belirtileriyle karşılaşmaktadır.

Durkheim "Dinsel Hayatın İlkel Biçimleri" adlı yapıtında; değil Kalde Mısır gibi uygarlıklarda, taş çağına kadar uzanan Klan uygarlığının totem inançlarında bile, günümüz biliminin temel kavramları sayılan zaman, mekan, nedensellik, sistem fikrinin v.b. nin bulanık izlerine, tohumlarına rastlandığını göstermektedir⁶.

Bilindiği gibi klan halinde yaşayan totem inançlarına bağlı ilkeller; eşyayı bitkiyi, hayvanı, insanı birbirine karıştırır; hepsini bir ve aynı sınıf altında toplar. Peki ama ilkellere bu varlıkları birbirine karıştırmak fikri nereden geliyor acaba? Doğada, eşya birbirine karışmış değildir Her şey kesin ve açık olarak birbirinden ayrılmıştır. İşte Durkheim'e göre: ilkellere bu varlıkları birbirine karıştırma düşüncüsü, totem dininden

5) Platon — N. Ş. Kösemihal çevirisi: "Protagoras" üçüncü baskı, klâsikler dizisi, 1965, sahifa 17-22.

6) Durkheim: "Les Formes Élémentaires de la vie Religieuse" üçüncü baskı, 1937, Felix Alcan, Paris, Giriş: sahifa 12-28; sonuç 609-638.

gelmektedir. Çünkü totem dininin temelinde totem olan hayvan, bitki, insan aynı şeyden yapılmışlardır. Bu bir kere kabul edildikten sonra artık her şeyi birbirine benzetmek, karıştırmak kolaylaşır. Demek totem dini eşyanın olduğu gibi görünmesine engel olmaktadır. Gerçi duyu ör-genlerimiz, dünya hakkında bize oldukça doğru bilgiler verir, varlıkları biri birine karıştırmamıza engel olur; ama buna karşılık bu varlıkları bi-ze parça parça gösterir, bunlar arasında görünmez bir ilişki kurarak biz-de sistem fikrini uyandıramaz. İşte totem dini düşüncüsü, bu varlıkları birbirine karıştırma yoluyla bizde sistem fikrini doğurur. Varlıklar ara-sında duyu örgenleriyle kavranması olanaksız (imkânsız) olan bir bağın nasıl kurulabileceğini gösterir. Önemli olan şey, bunu başarmak ya da başaramamak değildir, böyle bir şeyin olabileceğini göstermektir. İnsan kafasına bir kere böyle bir fikir geldikten sonra artık felsefenin, bilimin doğması kolaylaşır. Zaten günümüzün bilim açıklamasıyla ilkel insanın totem inancına dayanan açıklaması arasında bir öz farkı yoktur⁷.

Örneğin : “filan insan kangurodur veya güneş kuştur demek bu iki şeyi birbirinin aynı saymak değil midir? Ama biz de bugün ısıya hareket, ışına esrın (éther) titreşimidir dediğimiz zaman başka türlü davranmıyoruz ki... Bir cinsten (Homogène) olmayan şeyleri, bir iç bağla birbi-rine bağladık mı, birbirine aykırı şeyleri zorla bir ve aynı şey yapmağa çalışıyoruz demektir. Kuşku yok, bizim birbirine yaklaştırdığımız şeyler le, Avusturalyalı ilkelin birbirine yaklaştırdığı şeyler aynı değildir. Bizim yaklaştırdıklarımız başka bir takım ölçü ve nedenlere dayanır. Ama var-lıklar arasındaki bu görünmez ilişkiyi kavrayan düşüncüş temelde birdir”⁸.

“İlkel din düşüncüsüyle bilim düşüncüsü arasında bir uçurum yoktur. Yalnız, ilkel din düşüncüsü: bizim birbirine yaklaştırdığımız şeylerde mutlak bir aynılık, birbirinden ayırdığımız şeylerde de mutlak bir kar-şıtlık görür. Bunlar arasındaki ince derecelere (nuance) bakmaz. İki uc-arar. Kısası mantık mekanizmasını beceriksizlikle kullanır”⁹.

Durkheim'in bu açıklamaları, gösteriyor ki: Kalde, Mısır uygarlıklarına göre insanlık tarihinin çok daha eski çağlarına bağlı klan uygarlı-ğının din düşüncülerinde bile, bilimin temelli kavramlarından biri olan sistem fikrinin izlerine, çekirdeklerine rastlamak mümkündür.

7) Durkheim: “Les Formes Élémentaires de La Vie Religieuse” üçün-cü baskı, 1937, sahifa 337-340.

8) Durkheim, aynı yapıt, sahifa 341.

9) Durkheim, aynı yapıt, sahifa, 342.

2. *Evre* — Gerçi Hellenlerden önceki uygarlıklarda da, yukarıda belirttiğimiz gibi; doğa üstü, esrarlı güçlere dayanan gelenekten, otoriteden kuşku lanma, sıyrılma eğilimlerinin bulanık izleriyle karşılaşılır; ama din inançlarına dayanan gelenek ve otoritelerden kesinlikle sıyrılmak, akıldan başka hiç bir otoriteyi tanımamak, kısası “özgür inceleme” (libre examen) fikri ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi İ.Ö. 7. yüzyılda İyonyada başlamıştır. Renan’ın Hellen mucizesi dediği şey de işte budur. Hellenlerde ilkin doğa (tabiat) filozofları, (bunların başında bulunan Thales ile daha sonra gelenler arasında özellikle Pythagoras gibi filozoflar) bu geleneksel bilgilerle yetinmiyorlar, daha elverişlilerinin bulunup bulunmadığını araştırmaya koyuluyorlar. Bunların akla uygun olmadıkça da kullanılmalarının gereksiz olduğunu anlıyorlar. Kısası Hellen filozofları sır istemiyor. Her şeyi akılla anlamaya çalışıyor. Böylece bilim düşüncüsü, bilimsel yöntem, başlangıçta her şeyi akılla kavramak çabası biçiminde beliriyor. Bu çaba, anlaşılması istenen şeyin, gene anlaşılması olanaklı (mümkün) olan başka bir şeyle anlatıldığı zaman amacına ulaşmış oluyor.

Hellenlerin başlıca gücü, insan aklına olan güvenleridir. Bundan ötürü de ancak, akıl yürütmeye dayanan mantıkla matematik bilimlerini kurabilmişlerdir. Ama doğa olaylarının karmaşıklılığının ancak uzun zaman sabırla gözlenerek deney yoluyla çözülebileceklerini kavrayamamışlar, bundan ötürü de doğa bilimlerini kuramamışlardır. Kısası Hellenler deneysel yöntem alışkanlığına ulaşmadan göçüp gitmişlerdir. Böylece evriminin ikinci evresinde, bilim düşüncüsü Hellenlerin elinde ancak bir yönüyle, akıl yönüyle gelişebilmiş, deney yönü güdük kalmıştır.

Romalıların egemenliğine giren Hellenler ve bir çok doğu kavimleri, Roma imparatorluğunun dinini yani hristiyanlığı nasıl bir dogma (dogme) olarak kabul ettiyseler, Hellen Felsefesini, Aristo mantığını, matematik bilimini de, bir dogma olarak kabullendiler. Böylece akıl otoritesine dayanan Hellen felsefesi ve biliminin ruhu, Romada yok olmağa yüz tuttu. Bütün Orta çağ boyunca da Hellen felsefe ve bilimi akla değil de, en eski uygarlıklarda olduğu gibi gene geleneğe, dogma (dogme) ya dayanan; dinamizmini kaybetmiş, donmuş, katılaşmış bir bilgi biçimine büründü. Artık akıl değil, Aristo gibi otoriteler düşüncenin başlıca dayanağı olmuştu. Akla dayanan düşünceler de, sadece kendi gücüne dayanan, deney kontrolünden uzak, yetersiz, kendince (arbitraire) bir biçim almıştı. Kısası orta çağ boyunca Hellen felsefesi, Hellen bilimi, ruhunu kaybetmiş soysuzlaşmış, tam anlamıyla geleneksel, donmuş bir kılığa bürünmüştü.

3. *Evre* — Hellenlerin akıldan başka hiç bir otorite tanımayan düşüncesi, orta çağda 1000 yıldan fazla bir zaman karanlığa gömüldükten sonra, 13. yüzyılda bazı uyanık aydınların, özellikle bir İngiliz fransisken papazı olan Roger Bacon'nın (1214-1294) çabalarıyla yeniden ışığa kavuşmağa başladı. Ruhları heyecanla saran bu akım hızla gelişti, 15. yüzyılda "Renaissance" ı getirdi. Leonarda da Vinci, Galilei, Francis Bacon, Descartes ve daha bir çoklarının yardımıyla bilim düşüncüsü üçüncü evresine, modern bilim çağına girdi, bugünkü açık seçik biçimini aldı.

Bir az önce bilim düşüncüsü, evriminin ikinci evresinde, Hellenlerin elinde, ancak bir yönüyle gelişebildiğini, deney yönünün güdük kaldığını söylemiştik. İşte Rönesansta, bilimin bu üçüncü evresinde, bilginler bilim düşüncüsünde Hellenlerin eksik bıraktığı deney yönünü geliştirmeyi başarmıştır. Rönesanstan sonra yetişen bilginler Hellenler gibi akla güvenmişlerdir. Ama deneyle kontrol edilmedikçe, aklın tek başına sağlam, kesin bir bilgi sağlayamayacağına inanmışlardır. Bundan ötürü modern bilim düşüncüsü akıl ve deney temelleri üzerine kurulmuştur.

Sırası gelmişken şunu da söyleyelim ki günümüzün modern bilim düşüncüsü Rönesansta beraber hemencecik doğmuş değildir. Rönesanstan itibaren bir kaç yüzyıl, hemen hemen 18. yüzyılın sonlarına kadar kafaların, hayal gücüne, önsel (a priori) fikirlere, metafizik görüşe dayanan alışkanlıklardan sıyrılması ile uğraşmıştır.

Göreci (relativiste) kuramın habercisi olan ünlü Avusturyalı fizikçi Ernst Mach (1838-1916) ın "La Mécanique" adlı yapıtında bu konuyla ilgili fikirlerini şöyle özetleyebiliriz : "Fizik ilkin uzun zaman kiliseyle din örgütleriyle çarpışmak zorunda kaldı. 15. yüzyılda başlayan bu dönem, uzun süren bir kurbanlar tarihidir. Ama bilim sadece kilise otoritesiyle çarpışmakla kalmamıştır. Din düşüncüsünün uzaktan yakından her çeşidiyle çarpışmış, yenilip yok olmak tehlikeleriyle karşılaşmıştır. Bu tehlike hem de bilginlerden, din eğitimiyle yetişmiş bilginlerden geliyordu. Fizik bilginleri gerçi din düşüncüsünden sıyrılmak için büyük çaba gösteriyorlardı ama gene de fizikleri metafiziko-teolojik bir biçime bürünmekten kurtulamıyordu."

Mach bu yapıtında: Descartes, Pascal, Newton, Leibniz gibi bilginleri bile, bu zümreye sokmaktadır. Mach'a göre : Fizik bilginleri, gönülleri saran bu din-bilim çatışmasından, bilimsel vicdanlarını kurtarmak için gösterdikleri çaba, yapıtlarında bile kendini gösterir.

Gerçekten 16., 17., 18. yüzyılların sonlarına kadar, bilginlerde genel eğilim, fizik kanunlarda hep Tanrının özel bir düzenini görmektir¹⁰.

Bilginler, ancak Fransız matematikcisi Lagrange (1736-1813) in gençliğinde Mekanik üzerine yazdığı bir yapıtıdan sonra, Tanrı bilim (Théologie) kurgularından (spéculation) tam anlamıyla sıyrılabilmiştir. Bundan sonra da bilimin her alanında bilginler bu yolda yürümüşlerdir.

Kıyası fiziğin Tanrıbilimden sıyrılması, Copernic (1473-1543) den Lagrange'a kadar tam üçyüz yıl sürmüştür.

10) Ernst Mach: "La Mécanique...", sahifa 419 ve devamı.